

KOLLER Inez Zsófia

PTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Művelődéstudományi Tanszék

koller.inez@pte.hu

<https://orcid.org/0000-0003-0204-6259>

Hozzuk vissza őket!

Absztrakt

Vizsgáljuk meg a társadalmi igazságosságot az egyenlő részvételhez való jog érvényesülését illetően a fogyatékossgal élő személyekre vonatkoztatva! A vizsgálat egy gondolatkísérletet vezet végig, mely az *eredeti helyzetet* járja körül. Az *eredeti helyzet* létrehozásának lehetőségét negatív környezetből indítja, hiszen a fogyatékossgal élő emberek a való életben is hátrányból indulnak. Célkitűzése a következő: egy a fogyatékossgal élő emberekkel szemben nyilvánvalóan diszkrimináló rendszert reprezentáló helyzetet egyetemes érvényű szabályokkal megváltoztatni és igazságossá tenni, anélkül, hogy közben a döntéshozók maguk ne váljanak a fogyatékossgal élő embereket diszkrimináló rendszer fenntartóivá. A gondolatkísérlet érvkézlete főként John Rawls és Martha C. Nussbaum elméletein alapszik, mint az *eredeti helyzetbe* kerülés feltételei, a racionális önérdékkövetés, az egyetemes elvek érvényesülése, illetőleg a képesség, a függőség, az egyéni adottságok és a külső környezet összhangja, de felsorakoztat több szerzőt a társadalomtudományok képviselői közül, akik a fogyatékossgal további társadalmi és környezeti jellemzőivel gazdagították az érvennetet. A gondolatkísérlet empirikus tesztelést is kapott, 32 csoporttal, 421 résztvevővel 2018 decembere és 2023 áprilisa között. A tesztek eredményei alapján a rawlsiánus racionális önérdékkövetést kiigazító tudatlanság fátyla feltétel kevésbé járul hozzá a fogyatékossgal élő személyek egyenlő részvételének biztosításához, mint a nussbaumi emberi adottságokat, kapcsolatokat, társadalmi sokszínűséget figyelembe vevő megoldás.

Kulcsszavak: *eredeti helyzet, fogyatékossgal, rendszerszintű diszkrimináció, konformitás*

Let's bring them back!

Abstract

Let's examine social justice in the context of equal participation with a special attention on people with disability! The enquiry embedded in negative initial conditions, as in real life people with disability have initial disadvantages, follows a thought experiment about the *original position* with a specific aim: how can we change a situation that represents an obviously discriminative system towards people with disability through universal rules, and make it justful without decision makers themselves becoming maintainers of this system's discrimination towards people with disability? The argumentation of the thought experiment is built on theories of John Rawls and Martha C. Nussbaum, such as the set-up conditions of the *original position*, rational self-interest, universal rules on the one hand, and capability, dependency, individual peculiarities and outer conditions on the other hand. Furthermore, more authors are lined up on behalf of several social disciplines to enrich the argumentation with new perspectives on the social environment of disability. The thought experiment was tested in 32 test groups with 421 participants between December 2018 and April 2023. As test results show, Rawlsian rational self-interest and the veil of ignorance contribute less to ensure equal participation for people with disability than the solution of Martha Nussbaum's approach that takes notice of human conditions, relations and social diversity.

Keywords: *original position, disability, systemic discrimination, conformity*

Hozzuk vissza őket!

Bevezetés

Igazságosnak nevezhető az a társadalom, ahol érvényesül az egyenlő részvételhez való jog mindenki, tehát a fogyatékossgal élő személyek számára is. Vizsgálatomban John Rawls igazságosságelméletének egyik központi eleme, az *eredeti helyzet* köré építettem egy gondolatkísérletet, mely kettős célt követett: 1. feltettem a kérdést, vajon léteznek-e, és ha igen, bevezethetők-e egyetemes érvényű szabályok, amelyek révén fogyatékossgal élő embereket kirekesztő rendszerek megváltoztathatók, igazságossá tehetők, 2. mivel a gondolatkísérlet gyakorlati tesztelést kapott, megvalósítható-e a rawlsi értelemben vett *eredeti helyzet*, ahol egy majdani társadalmat létrehozó döntéshozók, nem rendelkezvén tudással arra vonatkozólag, hogy ők maguk milyen helyet kapnak ebben a későbbi társadalomban, hajlamosak igazságos, egyenlőséget létrehozó szabályokat alkotni. Az első célkitűzés negatív kiindulóponttal rendelkezett, hiszen a gondolatkísérlet aktorai egy diszkrimináló alaphelyzetbe kerültek bele, míg a második célkitűzés megvalósíthatóságát valós fizikai körülmények befolyásolták, ahol a résztvevők saját és társaik biológiai meghatározottságaival teljesen tisztában voltak, társadalmi-kulturális meghatározottságaiktól nem vonatkoztattak el, hiszen egy teremben, közösen vettek részt a teszten, ahol mindenki látta, hallotta a többieket. Mindkét célkitűzés kiindulópontját igyekszem megvilágítani a továbbiakban.

A tanulmányban elsőként Rawls *eredeti helyzet* koncepcióját ismertetem történeti társadalmiszterződés-elméletek kontextusában, majd a társadalmi igazságosság elmélete hatását és recepcióját a fogyatékossgátudomány körében, mely a fogyatékossg továbbbi társadalmi és környezeti jellemzőire is rávilágít. Ezek közül kiemelten foglalkozom Martha C. Nussbaum képességszemléleti szerződéselméleti kritikájával, mely saját kutatásom elméleti kiindulópontjait is megvilágítja. Kutatásomhoz elengedhetetlennek tartottam két további koncepció bevezetését a társadalmi igazságosság mellé, hogy növeljem értelmezésem komplexitását, egyrészt a pszichológia területéről ismert konformitás, másrészt a társadalomtudományok számos megközelítésében tárgyalt diszkrimináció fogalmát. Érzékenyítő játékom megtervezéséhez és tesztjeim előkészítéséhez a diszkriminációelméletek közül Camara Jones allegóriái, valamint Solomon Asch konformitástesztje nyújtottak fogódzót. Az elméleti keret felvázolását követi az igazságos társadalom létrehozásának feltételeit kutató érzékenyítő játék leírása. Ezt egyrészt a társadalomtudományokból jól ismert empirikus tesztelések paramétereinek és eredményeinek ismertetése követi, illetve egy kevésbé alkalmazott, tudományfilozófiai vizsgálati módszeregyüttes, amely a teszt-eredmények és az elmélet összeegyeztethetőségét tárja fel a Duhem–Quine-tétel és a Gettier-probléma segítségével. Az összegzés kutatásaitikai megjegyzésekkel egészül ki.

Az eredeti helyzet

A 17. századi társadalmiszerződés-elmélet íróihoz hasonlóan Rawls is bevezet egy olyan elképzelt, a valóságban megvalósíthatatlan pozíciót, ahol az emberek mindenfajta társadalmi köteléktől mentesek. Nincs koruk, nemük, állásuk, tehetségük, családjuk, emlékeik, egészségük, fájdalmuk, szeretetük. Még azt sem tudják, mitől lennének boldogok, vagy hogy személy szerint milyen társadalomban lennének boldogok. Döntéseiket az ésszerűség, az egymás jólléte iránti közömbösségük is meghatározza. De tudják, rajtuk múlik, milyen életük lesz, hiszen az ő kezükben van a társadalom működési szabályainak megalkotása. Az *eredeti helyzetbe* való belehelyezkedés szükséges feltétele a „tudatlanság fátyla”, amely a világ felfogásának episztemológiai korlátozásából ered (Scanlon, 1973: 1020). Hiszen ha kivesszünk néhány embert a társadalomból, töröljük az emlékeiket, ők elkezdene azonnal egymáshoz képest helyezkedni. A tudatlanság fátyla azonban megakadályozza őket abban, hogy az *eredeti helyzetben* saját magukról bármit is tudjanak. Erre azért van szükség, hogy felfedezhessék az igazságosság természetét, amely megadja számukra, hogyan építsék fel társadalmi intézményeiket, amelyek meghatározzák együttműködésüket, közös életüket. Az *eredeti helyzet* és a tudatlanság fátyla olyan feltételek, amelyek mellett az ember képes elveket választani egy igazságos társadalom számára. Hiszen nem tudják, milyen pozícióba kerülnek majd az új társadalomban, így nem tudnak olyan szabályokat megfogalmazni, amelyek személyesen nekik kedveznének. Ebben a helyzetben, a fátyol mögött, mindenki ugyanabban a helyzetben van, így mindenkitől elvárható, hogy egyenlő mértékben racionális. Minthogy mindenki ugyanazon módszerrel választja a társadalom alapelveit, mindenki ugyanarra az álláspontra helyezkedik: a sajátos emberi jegyeiktől megfosztott, racionális univerzális ember álláspontjára.

Rawls *eredeti helyzetében* a cselekvők egy majdani társadalmat létrehozó szabályok tartalmának meghatározásában és elfogadásában vesznek részt. Elméletét sok bírálat érte, főként amiatt, mert egy olyan környezetbe helyezi az embert, amely valójában nem létezik, soha nem lesz megvalósítható. Egyrészt képtelenség a pusztán absztrakciós szinten túljutni (az ember tulajdonságoktól való megfosztása), hiszen ez a társadalomtudományok számára fogódzó nélküli terület. Másrészt maga a gondolatkísérlet, amely az embert megfosztja mindattól, ami a társadalomban helyet adhat neki, egyben megkérdőjelezi, miért is akarna a társadalomban élni.

Az *eredeti helyzet* tulajdonképpen azt mutatja meg, milyen is maga az ember. Hogyan viszonyul saját magához, embertársaihoz, más emberekkel való interakcióiban milyen megfontolások, stratégiák játszanak szerepet. John Rawls (1971) emberképe kantianus. Eszerint az ember képes az univerzális látásmód kialakítására, amely megadja azt a morális képességet, hogy elvi alapon döntsön, pártatlan álláspontra helyezkedjen. Scanlon (1973: 1021) a rawlsi társadalmi igazságosság-elmélet jelentőségét abban látja, hogy főként a politikai hatalom eredetét határozta meg. Hobbes és Locke a politikai autoritást legitimáló társadalmi szerződésénél általánosabb megközelítéssel rendelkezik. Egy olyan feltételrendszert dolgozott ki Kant és Rousseau elméleteire alapozva, amelyben a kezdeti hipotetikus megállapodás a politikai intézmények legitimációjához szükséges alapkiindulópontként szolgálhat. Kant és Rousseau esetében egy olyan általános nézőponttal találkozunk, amely hozzásegíti a törvényhozókat a társadalmi igazságosságot elérő vagy biz-

tosító törvény megalkotásához. Ez az igazságos társadalom létrehozására vonatkozó általános elv jelenik meg Rawls (1971: 587) elméletében is, ahol az *eredeti helyzet* egyetlen koncepcióban egyesíti mindazon feltételek összességét, amelyeket alapos megfontolás után készek vagyunk elfogadni és alkalmazni egymással szemben. Tóth (2005) is hangsúlyozza a rawlsi igazságosságelmélet értelmezésében, hogy az *eredeti helyzet* igazságosságelvei akkor működhetnek, ha ezeket az elveket mindenki elfogadja.

A társadalmi igazságosság fogyatékossgtudományi megközelítésben

Bár a társadalmi igazságosság kérdéskörének megvitatása sok tekintetben Rawls (1971) igazságosságelméletével kezdődött, a fogyatékossg megítélése ekkor még az egyén teljes személyiségének hátrányaként ítélték meg. A fogyatékossggal élő személyekről nem feltételezték, hogy az igazságos társadalom szabályainak megalkotásában, amely a kölcsönös önérdékkövetésen alapul, bármilyen módon szerepet kaphatnának. A kilencvenes években azonban megjelent a fogyatékossgszemléleteknek egy új modellje, a társadalmi modell (melyet az ezredfordulót követően számos további, a fogyatékossgot új nézőpontba helyező modell követett). James Charlton a „Semmit rólunk nélkülünk” (*Nothing About Us Without Us*, 1998) című könyvében fejtette ki, hogy a testi, érzékszervi, szellemi vagy fejlődéscsökkentő fogyatékossgra, amely önmagában is akadályozza az embert, további hátrány telepedik, amely a fogyatékossggal élő személyek társadalmi megítéléséből ered. Michael Oliver brit szociológus szerint a fogyatékossggal élő személyek függőségét nem feltétlenül az ő saját személyes szellemi-fizikai akadályaik hozzák létre, sokkal inkább azok a gazdasági, politikai, társadalmi erők, melyek meghatározzák mindannyiunk életét (Oliver, 1989: 17). Pedig a társadalomnak nem nehezítenie kellene a sorsukat, hanem éppen ellenkezőleg, előmozdítani részvételüket.

A fogyatékossgtudomány a társadalmi igazságosság kérdésének újragondolását célozta meg, elsősorban nem a fogyatékossggal élő személyek, hanem a társadalmi környezet megváltoztatásának igényével. Hiszen a fogyatékossggal élő személyek ragaszkodnának ahhoz, hogy önálló életet élhessenek, és hogy ugyanazok a jogok megillessék őket, mint amikkel a társadalom ép tagjai rendelkeznek, akik tulajdonképpen pusztán „átmenetileg épek” (Kittay, 2011: 50). A választójog kérdésében is újra kell gondolnunk a politikai egyenlőség feltételeit, hiszen a szigorú keretek közé zárt képesség alapú választójogi jogosultság további korlátokat emel a fogyatékossggal élő személyek politikai részvétele elé (Mráz, 2020).

A fogyatékossg társadalmi konstrukciójából következik, hogy a fogyatékossggal rendelkező egyént egy közös társadalmi megítélés alá eső csoportba soroljuk. Stigmákkal, diszkriminációval, a különbözőség érzetetésével és alárendeléssel érzük el ezt a közös élményt, amely összeköti, társadalmi csoporttá kovácsolja őket. Goffman (1963) jegyzi meg, hogy a fogyatékossg az egyén fő jegyév válik, ami megfosztja attól, hogy a felnőtt társadalmi szerepekben komolyan vegyék, tényezőként tekintsenek rá. Amint némely területen kevésbé tudja tartani az iramot ép társaival, a társadalomban való eligazodás többi területére is kiterjesztik ép társai az ő alkal-

matlanságát, és érte, ámde mégis helyette cselekszenek (Asch & Fine, 1988). Egyre több fogyatékoságtudományi írás szól arról, hogy a fogyatékoság, de főleg az azzal járó stigmatizáció megtapasztalása, episztemológiai vizsgálata határozottan könnyebben érthetővé tenné a társadalom ép többsége számára annak belátását, hogy mindeddig szükségtelen korlátozásokat tartottak fenn a fogyatékosággal élő személyekkel szemben, és inkább saját attitűdjeiken kellene változtatniuk (Putnam, 1995). Linda Barclay (2018: 33) már különbséget tesz azon társadalmi környezetek között, amelyek az egyén fogyatékoságát egész személyiségére kiterjesztő módon bánnak a fogyatékos emberekkel és azok között, amelyek azért nem képesek minden embert egyenlő elbánásban részesíteni, mert nem állnak rendelkezésre hozzá a megfelelő erőforrások.

Rawls társadalmiszerződés-elméletét több társadalmi csoport részéről érte kritika, és íródtak e társadalmi csoportok részvételét is magukba foglaló társadalmiszerződés-elméletek, mint Carol Pateman (1988) nemi alapú szerződéselmélete, Susan Okin (1989), Annette Baier (1994) érvelései az egyoldalú szerződéselméleti megközelítésről és a nők részvételének korlátairól, vagy Charles Mills (1997) faji alapú szerződéselmélete. Hasonlóképpen a képességet (Clifford Simplican, 2015) és a fogyatékoságot alapul vevő szerződéselmélet is született (Beaudry, 2021) a fogyatékoságtudomány területén.

A képességszemlélet

A fogyatékoságtudomány megközelítéséhez igazodik Martha Nussbaum szerződéselméleti kritikája, mely a természeti állapotban (Hobbes) vagy *eredeti helyzetben* (Rawls) lévő aktorok képességeit helyezi vizsgálatának középpontjába. Nussbaum olvasatában Rawls az *eredeti helyzetben* az aktorokat elődeihez hasonlóan (Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau) szabad és önálló cselekvőkként írja le, akik egymáshoz képest egyenlő hatalommal bírnak. A szabad és önálló cselekvők számára csak akkor éri meg alárendelni magukat a törvények hatalmának, ha azal valamit nyernek is, ezáltal olyan társadalom létrehozásában érdekelték, amely kölcsönös előnyök nyújtásán alapul. Vannak azonban Nussbaum szerint olyanok, akik nem, vagy kevéssé tudnak együttműködni a kölcsönös előnyök biztosításában, így ők nem lehetnek részesei a cselekvők körének. A fogyatékosággal élő személyek például sokszor függő helyzetben vannak segítőtől, így egyenlőtlen, kiszolgáltatott helyzetben vannak. Nussbaum szerint őket is ugyanúgy meg kell, hogy illesse a teljes állampolgárság lehetőségeinek és kötelezettségeinek köre, még akkor is, ha nem tudnak közvetlenül élni vele. A függőségi helyzet egyáltalán nem olyan ritka a társadalomban, nemcsak a fogyatékosággal élő személyek tapasztalják meg, hanem mindenki élete során, amikor sajátos kondíciói nem engedik meg, hogy önálló életvitelt folytasson. A gyermekkor, az időskor, egy betegség időszakosan ugyan, mégis korlátozza az egyén cselekvőképességét, önálló döntéshozási képességét, ugyanez a fogyatékosággal élő személyek esetében hosszan tartó folyamat, de soha nem szabad kizárni annak lehetőségét, hogy környezeti, technikai feltételei ne változzanak olyan irányba, amely a korábbinál szabadabb, önállóbb életvitelt biztosít. Szerződéselméleti kritikája mellett Nussbaum saját igazságosságelméletet is alkotott, melynek célkitűzése a társadalmi egyenlőség körének kiterjesztése azokra,

akik korábban nem részesültek belőle. A fogyatékossgal élő személyek mellett az etnikai kisebbségek és az állatok igazságos társadalomba történő bevonását is szorgalmazza. Ennek alapja viszont nem lehet a rawlsi racionális önértékkövetés, hanem a képességszemlélet, amelynek bevezetésével az egyének ténylegesen lehetősége van arra, hogy elérje azt, amit értékesnek tart. Ez a lehetőség azonban nemcsak az egyén személyes kondícióján múlik, hanem a külső feltételeken is, vagyis az őt befogadó környezeten és annak felelősségérzetén.

Nussbaum szerint az igazságos társadalom a képességek elosztásán és nem a javak elosztásán alapul, mint ahogyan azt Rawls gondolja. Az sokkal jobban meghatározza az egyén érvényesülési lehetőségeit a társadalomban, hogy milyen képességekkel rendelkezik, így két személyt összevetve nem az azonos javakhoz, erőforrásokhoz való hozzáférésük teszi őket egyenlővé, hanem az azonos képességük a társadalomban való részvételre (Holst, 2010). Tehát míg Rawls esetében az igazságosság felismerését az önérdeken alapuló racionális döntéshozás követi, addig Nussbaumnál az emberi méltóságon alapuló felelős döntéshozással találkozunk.

Konformitás és diszkrimináció

Solomon Asch konformitáskísérletei

Solomon Asch amerikai pszichológus az 1950-es években azt vizsgálta kísérleteiben, hogy az egyének hogyan hódolnak be vagy szállnak szembe a többséggel, és hogy ez a viselkedés milyen módon befolyásolja valóságértelmezésüket és ítéletalkotásukat (Asch, 1956). A Swarthmore College diákjaiból verbuvált kísérleti csoportokat, melyek nyolc főből álltak. A csoportok feladata látszólag egyszerű volt. Mindegyik kísérletben részt vevő személynek több körben, egyszerre két kártyát mutattak: az egyik egy bizonyos hosszúságú vonal volt látható, a másikon három különböző hosszúságú vonal, melyek közül az egyik azonos hosszúságú volt az első kártyán látható vonallal, a másik kettő észrevehetően hosszabb vagy rövidebb volt nála. A kísérletben részt vevőknek be kellett azonosítaniuk azt a vonalat a második kártyán, amelyiket az első kártyán látottal megegyező hosszúságúnak gondoltak. Valójában azonban a nyolc főből hét beavatott volt, és csak egyiküket vizsgálták, azt, hogy ő hogyan reagál a többiek viselkedésére. Asch kísérleteiben arra koncentrált a vizsgálat, mi kell ahhoz, hogy a vizsgálati alany megváltoztassa a véleményét, hogy az egyezzen a másik hét résztvevő válaszával, bár azok helyességében kételkedett. Asch kísérleteit, melyek a konformitáselmélet alapjait fektették le, 50 vizsgálati alannyal végezték el. Őket a kísérlet után meginterjúválták, ennek keretében ismertették velük a kísérlet valódi célkitűzését is. Asch tesztalanyainak kétharmada kitartott a helyes válaszok mellett. Egyharmaduk azonos rossz válaszokat adott a csoporttöbbséggel, vagyis a konformitást választotta saját valóságérzékelésével szemben, közülük azonban csak néhányat befolyásolt teljes mértékben, vagyis minden egyes rossz válasznál a csoporttöbbség. Többségük csak néhány alkalommal hajolt meg a többség nyomása előtt.

Asch három további független változót is bevetett. Végeztek olyan kísérleteket is, ahol kontrollalanyként egy beavatott résztvevő helyes válaszokat adott. Ezek az esetek segítették a vizsgálati alanyokat abban, hogy maguk kevesebb konform

választ adjanak, és jobban bízzanak saját ítélőképességükben. A résztvevői csoport méretén is változtattak, a kis létszám csökkentette, míg a nagyobb létszám felerősítette a konform viselkedést. Végül a kísérletek egy részében a vizsgálati alanyok lehetőséget kaptak arra, hogy írásban válaszolhassanak, így a többi résztvevő választát ők hallották, viszont az ő válaszukat a többiek nem ismerhették meg. Ezekben az esetekben szintén lecsökkent a konformitás mértéke.

Végül Asch kísérleteiben az adatoknál jóval érdekesebb kérdések kerültek felszínre az interjúk során: a magabiztosság és annak megkérdőjelezése, a normativitás iránti vágy, annak felvetése, hogy a feladatot az egyén rosszul értelmezte, s ezzel magyarázható a többiek válasza és az ő valóságérzékelése közötti különbség, valamint a saját valóságérzékelésbe vetett hit megingása. A nonkonform alanyok boldogok voltak, és megkönnyebbülten ismerték be, hogy már nem sok hiányzott nekik a behódoláshoz, míg a leginkább konform alanyok esetében hiába növekedett bennük a gyanakvás, nem voltak elég magabiztosak ahhoz, hogy a többséggel szembe helyezkedjenek.

Jones diszkriminációs allegóriái

Camara Phyllis Jones amerikai orvos és rasszizmusellenes aktivista a rendszer-szintű rasszizmust tanulmányozva több allegóriát dolgozott ki, melyek általában a diszkrimináció értelmezésére is alkalmazhatók (Jones, 2000: 1212–1215). Ezek közül három allegória inspirálón hatott a kísérlet körülményeinek és mérési kategóriáinak megalkotásában. Az éttermi történet egy duális valóságot ír le, melyben egy társaság tagjai még a zárás előtt belépnek egy étterembe, leültetik, majd kiszolgálják őket, s ők észre sem veszik, amikor a bejáratú ajtón megfordítják a táblát. Ők bent vannak, jól érzik magukat egymás társaságában, a kiszolgálás kifogástalan. Azonban a későn érkezők számára ez a helyzet elérhetetlen, hiszen ők már nem léphetnek be az étterembe, ahogy a bejáratú ajtón található „zárvá” jelzés is mutatja. Az éttermi történet egyrészt kettéválasztja az embereket aszerint, hogy helyet kaptak-e az étterem asztalánál, vagy sem, másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a bent ülők mennyire nincsenek tisztában a kívül rekedtek helyzetével.

A kertész meséjében a kertész a hátsó kertjében két kaspót fedez fel, egyikükben a táptalaj gazdag, a másikban szegényes. Mindkettőbe virágot ültet, ám mikor azok kihajtanak, a gazdag táptalajú virág szára erős, levelei dúsak, ellenben a rosszabb minőségű földbe ültetett növény vékony, levélzete gyér. A kertész szívesebben gondolja azt a növényt, amelyik szebb, erősebb és kevesebb figyelmet szentel a másiknak. A kertész meséjében megjelenik az előnyben részesítés az alapján, hogy a résztvevők hogyan teljesítenek, mindeközben figyelmen kívül hagyva az egyenlőtlen feltételeket.

Végül az *Élet a mozgólépcsőn* azt mutatja, milyen nehéz helyzetben vannak azok, akik a mozgólépcsőn a menetiránnyal szemben haladnak. A tömeg a kijelölt menetirányt követi, őket a mozgólépcső saját egyenletes sebességű egyirányú mozgása is segíti. Aki a tömeggel halad, gyorsabban eléri a célját. Ám ha valaki felismeri, hogy rossz irányban halad, s megfordul, akkor ellentétes irányú mozgását a tömeg és a mozgólépcső egymást erősítve akadályozza. Így meg kell szólítani embereket, és fel kell ismertetnie velük, hogy mi a valódi helyes irány. Kezdetben csak nagyon ke-

vesen fognak csatlakozni hozzá, hiszen nekik sokkal nehezebb ellenállniuk a tömeg áramlásának, és hangosabbnak kell lenniük, hogy minél több embert győzhessenek meg. A mozgólépcső is csak akkor áll meg, esetleg fordul ellentétes irányba, ha a többséget megszerzik. Ez a hasonlat a rendszerszintű diszkrimináció elleni küzdelmet írja le, mely az egyén szintjén szinte lehetetlen.

A játék

Képzeljük el, hogy sorban állunk. Egy érzékenyítő foglalkozás keretében a játékmesterek arra szólítanak fel, hogy a játékba való bekerülés elnyeréséhez egy általuk felmutatott kártyán szereplő kérdést válaszoljunk meg. A fő játékmester elmondja, hogy a következőkben egy a fogyatékossgal szemben erősen diszkrimináló rendszerbe fogunk belépni, melyet igazságossá kell tennünk, de látni fogjuk, még ha elvben tiltakozunk is ellene, végül mi magunk fogjuk azt fenntartani. A játékba való bekerüléshez szükséges, hogy résztvevőként bizonyos szabályokat betartsunk. Tehát sorban állunk egy-egy játékmesternél (tíz fő felett már két játékmester szükséges), aki egy kártyát mutat nekünk egyenként. A kártyán egy fogyatékossgal kapcsolatos kérdés és három lehetséges válasz szerepel, közülük csak az egyik igaz, ezt kell eltalálnunk nekünk, sorban állóknak, egyenként. Ha sikerül, leülhetünk az asztalhoz, ami a játék fő helyszíne. Ezért az első két szabály az, hogy egyenként kell megnéznünk a kártyákat, nem leshetünk bele a másik kártyájába, nem kérhetünk és nem is adhatunk segítséget egymásnak. A játékmesterek találmányra választanak egy-két sorban állót (a résztvevők létszámától függően), akiknek olyan kártyát mutatnak, amin a szöveg diszlexiaszimulátor betűkészlettel íródott. Ugyanannyi idejük van, mint nekünk, többieknek, semmilyen segítséget vagy felvilágosítást nem kapnak a játékmesterektől. Miután nem tudnak mit kezdeni a kártyájukkal, a játékmester kiveszi a kezükből, és félreülteti őket egy olyan székre, ami elég közel van az asztalhoz ahhoz, hogy követni lehessen a beszélgetést, de jól láthatóan elválasztva, a többiek mögött. Kapnak egy lapot, rajta „STIGMA” felirattal, amit maguk előtt kell tartaniuk a játéknak ebben a részében. A kérdés megválaszolása után a résztvevők nagy részével együtt mi is helyet kapunk az asztalnál. A játékmesterek ráirányítják a figyelmünket a „stigmatizált” résztvevőkre, ekkor szembesülünk azzal mi, az asztalnál ülők, hogy mi lesz a szerepünk a játékban: hoznunk kell közösen egy szabályt, ami lehetővé teszi kirekesztett társaink számára, hogy csatlakozhassanak közénk az asztalnál. Ezért is kapta a játék a „Hozzuk vissza őket!” címet.

A játéknak ebben a következő fázisában két szabályt kell betartanunk: mind egyikünknek véleményt vagy javaslatot kell megfogalmaznia a helyzetről a probléma feloldása érdekében, majd a közösen hozott szabályt szentesítendő jobb kezünk feltartásával kell jelezni egyetértésünket. Majd megmutatják nekünk a diszlexiakártyákat. Elindul a beszélgetés a diszlexiával kapcsolatos közös tudás összegyűjtésével, a kirekesztettség felszámolására való törekvésekkel, általános elvek és konstruktív javaslatok felvonultatásával. Eközben a játékmesterek csendben egymásnak jelezve kiválasztanak közülünk egy-két résztvevőt (az összlétszámtól függően), akiknek bekötözik a száját, hogy ne tudjanak beszélni, ezáltal ne legyenek képesek betartani az első szabályt. Hátrébb ültetik őket, és ők is kapnak egy „STIGMA” kártyát.

Ezután felpozsdu a beszélgetés, egyrészt mivel felismerjük, hogy az asztalnál elnyert helyünk nem garantált, továbbra is meg kell küzdenünk érte, másrészt a fogyatékosok köre bővül a beszédkészséghez kötődő korlátozottsággal, így alakítanunk kell a formálódó szabályon. Nem sokkal később elkészülünk egy olyan szabályjavaslattal, amely láthatóan elnyeri többségünk tetszését. Elérkezik a szavazás pillanata. Ekkorra azonban a játékmesterek ismét kiválasztanak egy-két játékost (az összlétszámtól függően), akiknek lekötözik a jobb kezét, hogy ne tudjanak szavazni, ezáltal ne legyenek képesek betartani a második szabályt. Hátérbb ültetik őket, és ők is kapnak egy „STIGMA” kártyát. Bennmaradó játékosokként, még mindig többségben, újabb fogyatékoságot, a mozgáskorlátozottságot kell beépítenünk a szabályba, végül megtörténik a szavazás. A stigmák lekerülnek, és mindannyian helyet foglalhatunk az asztalnál.

A foglalkozás második fele az egyes, különböző szerepekkel felruházott játékosok érzéseiről, reakcióiról és a játék közös értelmezéséről szól. A „stigmatizáltak” beszámolnak arról, milyen kellemetlenül, frusztrálva érezték magukat, miközben a döntéshozás folyamata zajlott, s bárhog is az ő érdekükben zajlott a beszélgetés, az, hogy ők nem szólalhattak meg, nem vehettek részt a róluk szóló vitában, rossz érzéseket, némelyikükben haragot, másokban beletörődést táplált. A „döntéshozók” is a megtapasztalt érzéseikről adtak számot először, a többiek iránti felelősség érzéséről, a nyomásról, ami a vállukra szakadt, hasonlóképpen az együttérzésről társaik iránt és a nemtetszésükről, amelyet a megismert rendszerrel szemben éreztak.

A játék kialakításában arra törekedtem, hogy az *eredeti helyzethez* közeli körülmények létrejöjjenek. Egyrészt a résztvevők a lehető legkisebb tudással rendelkezzenek saját magukkal és a többi résztvevővel kapcsolatban, másrészt célul tűzzék ki egy igazságos társadalmi szabály létrehozását. A tudás csökkentéséhez járult hozzá az, hogy a résztvevők nagyon kevés információt kaptak saját szerepükről, a többiek szerepéről, a játékba bekerülés valódi feltételeiről, hiszen a „stigmatizáltak” akkor sem kaptak helyet az asztalnál, ha helyes választ adtak. A játékmesterek döntöttek el önkényesen, később tárgyalt szempontok alapján, kinek mutatják a diszlexiakártyákat. A későbbi „döntéshozók” viszont akkor is helyet kaptak az asztalnál, ha helytelen választ adtak. A játékmesterek döntöttek el, hogy ők olvasható kártyát kapjanak. Így az *eredeti helyzethez* közeli állapot abban az egy-két percben jött létre, amikor a „döntéshozók” nem tudták biztosan, hogy mit tudtak jobban azoknál, akik nem kaptak helyet az asztalnál. Viszont ebben a helyzetben tökéletesen döntés- és cselekvésképtelenek voltak.

Az igazságos társadalmi szabály létrehozásának szükségességét a „döntéshozók” körére leszükkült aktorok akkor ismerték fel, amikor megismerték a kontextust, amibe belekerültek: hogy elkülönítették őket a fogyatékosággal felruházott „stigmatizáltaktól”, akik kizorultak a döntéshozásból bizonyos feltételek elégtelen teljesítése következtében, a „döntéshozók” ellenben világos célt és szabályalkotáshoz szükséges hatalmat kaptak. Felismerték, illetve, még pontosabban, igazságtalanságként ismerték fel azt a körülményt, hogy a „stigmatizáltak” azért nem kerülhettek közéjük, mert a kártyán lévő írást nem tudták elolvasni. E körülmény tudatosulása elegendő motivációs alapot biztosított arra, hogy a „döntéshozók” aktív részt vállaljanak az igazságtalanságot kijavító szabály megalkotásában.

Az elméleti megközelítés és a játék leírása után lássuk, az empirikus tesztelés milyen eredményt hozott: 1. a racionális önérdékkövetés vagy a képességszem-

lélet kerekedett-e felül, 2. az igazságtalan rendszert felismerték-e a „döntéshozók”, s amennyiben igen, milyen utat jártak be az igazságos társadalom létrehozásának igényével?

Empirikus tesztelés

A vizsgálat célja (többek között) az volt, hogy feltárjam, az ép többségi társadalom tagjai miért diszkriminálják a fogyatékos embereket, hogy ez a diszkriminatív viselkedés miből ered, mennyire tudatos. Feltételezésem szerint a fogyatékossgal élő személyekkel szembeni diszkriminációnak két forrása van, egyrészt a konformitásgény, másrészt az információhiány. Ezért az érzékenyítő játékba beépítettem mind a konformitást, mind az információhoz jutás fokozatosságát előidéző körülményeket, illetve az egymástól való tanulás körülményeit.

A kísérlethez kombináltam a fókuszcsoportos interjú és a T-Group módszereit (Lewin & Lewin, 1948; Mérei & Szakács, 1975), figyelembe vettem továbbá a neveléstudomány mai forradalmasításában nagy szerepet kapó *serious gaming* elméleteket (Sisk, 1995; Swartout & van Lent, 2003) és a befogadó tervezés sajátos képességekre és pozitív emberi kapcsolatokra építő elméletét (Fazekas, 2019). Célcsoportomnak 15–25 év közötti fiatalokat választottam, akik a Lawrence Kohlberg-féle morális fejlődésmélet (Kohlberg, Levine & Hewer, 1983; Puka, 1995; Kohlberg, 1997) szakaszolása alapján a konvencionális és a posztkonvencionális szint határán vannak. A konvencionális szint jellemzője egyrészt a kötelességtudat megerősödése, másrészt a csoportnyomás dominanciája, míg a posztkonvencionális szint már az önálló absztrakt morális érvelés szintje, ahol adott esetben a csoporttöbbséggel ellentétes vélemények is elfogadottak és egyenértékűek. A tesztek során felnőtt tesztalanyokkal is dolgoztam, hogy a célcsoportot kellően kontextusba helyezhessem. Belső és külső érvényességi mérőeszközöket is alkalmaztam annak érdekében, hogy minél kevésbé torzuljanak kutatásom eredményei, mint a több megfigyelős tesztelés (trianguláció) vagy a résztvevők demográfiai sokszínűsége.

32 tesztet végeztem el segítőimmal 2018 decembere és 2023 áprilisa között, összesen 421 résztvevővel. Az egyes tesztekben a résztvevők száma 3–42 között szóródott, az ideális létszám, ahol a legjobban alakult a csoportdinamika, 12–18 fő közé esett. A résztvevők többségében 17–25 évesek voltak, a lefiatalabb 14, míg a legidősebb 63 éves volt. Összesen 12 országot képviseltek, kilenc teszt külföldön zajlott (8 Hollandiában, 1 Törökországban), négy nemzetközi egyetemi hallgatókkal Pécsen. Három tesztcsoportban összesen 7 résztvevő rendelkezett látható fogyatékossgal, illetve szinte mindegyik tesztcsoportban felfedték magukat láthatatlan fogyatékossgal rendelkezők.

Az érzékenyítés célja

John Keller (2009) amerikai oktatáskutató szerint erősen befolyásolja a tanuló motiváltságát, ha az instruktor őt egy megtervezett tanulási környezetbe helyezi, ahol a kontextus is hozzájárul a megértéshez. Továbbá a csoportmunkára épülő tanulás elméleti alapját a társadalmi interdependencia elmélete adja (Johnson &

Johnson, 2009). Ennek a játékba foglalt tesztnek több fókusza van: egyrészt olyan körülményeket teremt, amelyek közt a többségi társadalmat képviselő résztvevők megtapasztalják, hogyan tartják fenn a diszkrimináló rendszert annak ellenére, hogy rosszul érzik magukat benne. Ha erre rádöbbennek, megteszik az első lépést ahhoz, hogy a cselekvési szakaszba lépjenek, másrészt a résztvevők egy kisebb része megtapasztalja a fogyatékos emberek kirekesztettségét. Ezért elsőként létre kellett hozni az alaphelyzetet, amelyben kialakul a játékban aktívan szereplők, a „döntéshozók” köre, illetve leválasztódnak róluk azok, akikről a vita zajlik majd, valamint a vita végén döntés születik.

A „döntéshozók” konformitása

Asch kísérleteihez hasonlóan a „Hozzuk vissza őket!” játékban is megtörtént a résztvevők szétválasztása, itt azonban a konformitásmérés alanyai lettek többen. Beépített játékos nem, játékmester azonban meghatározó szerepet kapott a kísérletben. A konformitás vonalak helyett a „döntéshozók” által hozott szabályokra reagálva került vizsgálat alá. Vagyis itt sem a kapott feladat, hanem a feladat megoldása közbeni viselkedés állt a vizsgálat célpontjában. A kezdetben igazságosnak és könnyedén betarthatónak tűnő szabályok az egyre inkább kirajzolódó kontextusban egyre igazságtalanabbá váltak, melynek felismerése és válaszreakció adása a „döntéshozó” közösség feladata lett. A hely elnyerése az asztalnál konformitástitűdöt eredményezett. A frusztrációt növelték a kizárások, amennyiben a többség megmaradt az asztalnál. Ők azonban egymásra utaltságukban kevésbé ismerték fel a közösségben rejlő erőt. A tesztek során a résztvevők viselkedését négy konformitásszintbe lehetett sorolni, teljesen konform, vagyis az igazságtalan helyzetbe beletörődő csoport hat esetben jelent meg. Néhány kritikus megjegyzést hét csoport engedett meg magának, általános kritikus hangulat kilenc csoport esetében alakult ki, egy fel is lázadt a játék igazságtalanságával szemben. A játékban több független változó is szerepelt, a játékmesterek számának növelésével, valamint a domináns résztvevők játékból való kiemelésével a játék feletti kontrollt tudták szabályozni, növelve általuk a konformitás mértékét. Végül a játék után következő érzékenyítő foglalkozáson a „döntéshozók” döbbenet fogadták, amikor szembesítették őket azaz, hogy bármennyire is igyekeztek lebontani a játékban megjelenő diszkrimináló rendszert, valójában idővel ők maguk tartották azt fenn.

A játék diszkriminációs formái

A Jones elméletéből megismert rasszizmus három allegóriája inspirálóan hatott a kísérlet körülményeinek és mérési kategóriáinak megalkotásában. Bár az ő elmélete kifejezetten a bőrszín alapú hátrányos megkülönböztetést írja le, véleményem szerint allegóriái általánosíthatók és bármilyen hátrányos helyzetű társadalmi csoporttal szembeni diszkrimináció leírására és értelmezésére alkalmazhatók, így a fogyatékossgal szembeni diszkriminációra is. Az éttermi történet duális valósága nyomán a kísérlet során én is kettéválasztottam a résztvevőket, az asztalnál ülő döntéshozók minden figyelmet megkaptak, míg a kívül rekedők pusztán szemlélői lehettek az eseményeknek. A kertész meséjéből megismert előnyben részesítést

és az egyenlőtlen feltételeket is beépítettem a játékba. A szétválasztott résztvevők különböző elbánásban részesültek, ami hatott a cselekvésükre. Végül az *Élet a mozgólépcsőn* allegória a rendszerszintű diszkriminációt, vagyis a rendszerrel és az azt természetesnek vagy nem megkérdőjelezhetőnek vevő többséggel szembeni ellenállás nehézségét írja le, megalapozva a játékban kialakított, szándékosan a fogyatékossgot diszkrimináló rendszert, melynek fenntartását kezdetben a játékmesterek és a szabályok határozták meg, majd később a „döntéshozók” is hozzájárultak.

A tesztek legfontosabb célkitűzése volt, hogy kiderüljön, az ellenállás ilyen körülmények között kibontakozhat-e egyáltalán, s amennyiben igen, az ellenállóknak milyen fogódzóik, lehetőségeik vannak, vannak-e objektív tényezők, amelyek hozzájárulnak a diszkrimináló rendszer megkérdőjelezéséhez, esetleg lebontásához.

A mérések kategóriái és eredményei

A 32 teszt közül 13 angol nyelven, 19 magyar nyelven zajlott. A résztvevők csoportjait a mért öt demográfiai jellemző alapján (kor, nem, iskolázottság, fogyatékossg-épség, nemzetiségi háttér) homogén csoportba (17) soroltam, ha csak három jellemzőben mutattak eltérést a csoportok tagjai, heterogén csoportba (15), ha háromnál több jellemzőben. Független változóként figyelembe vettem a játékmesterek számát, mely 1–3 között mozgott, valamint a résztvevők témaérzékenységet. Így fókuszált csoportként (16) határoztam meg azokat a csoportokat, ahol több résztvevő jelezte személyes érintettségét saját maga, családtagja, közeli ismerőse kapcsán, illetve semleges csoportként (16), ahol ilyesmiről nem számoltak be. A csoportkohézió aszerint alakult, hogy a csoport résztvevői előzőleg mennyire ismerték egymást, így az erős kategóriába (12) esett az a csoport, ahol minden résztvevő legalább egy éve ismerte egymást, és voltak közösen végzett tevékenységeik, közepes (13), ahol ez csak a résztvevők egy részére volt jellemző, illetve gyenge (7), ahol ez a feltétel semmilyen módon nem teljesült. Végül a csoportdinamika kontrolljának céljával a játékmesterek 19 teszt esetében kifejezetten domináns játékosokat deaktiváltak (stigmatizáltak) a játék során (a játék elején hatot, a játék közepén egyet, a játék végén tizenkettőt).

Mindezen változók mérésével, bizonyos esetekben alakításával a csoportok konformitásszintjének, illetve diszkriminációs szintjének változását vizsgáltam. A konformitás szintjét négy kategóriában határoztam meg: konform (8), amennyiben a résztvevők minden utasítást betartottak, a játék szabályait, menetét nem kritizálták a teszt alatt; néhány kritikus hang (11), amikor a résztvevők összenéztek a stigmatizáltakkal, összesűgtak, a szabályokra, a helyzetre vonatkozó kérdéseket, bíráló megjegyzéseket tettek, de a játékmenetet nem akadályozták, és kontrolláló fellépése hatására meghátráltak; általános kritikus hangulat (10) lépett fel olyan teszteknél, amikor a résztvevők napirendi ponttá tették a szabályok kritikáját, a tiltás ellenére is kommunikáltak a stigmatizáltakkal, de magát a játékot nem változtatták meg gyökeresen, mert erre, vagyis lázadásra összesen egy alkalommal történt precedens, amikor az asztalnál ülő döntéshozók tüntetően kiültek a stigmatizáltak közé, és a stigmakártyákon megosztottak. Végül a diszkrimináció mértékét három szintben állapítottam meg: Teljes mértékben diszkrimináló volt (tizennégy esetben) az a csoport, amelyek esetében miután a tagok megismerték a feladatukat, a fe-

ladat teljesítése annyira lekötötte őket, hogy közben teljesen megfeledkeztek arról, milyen paradox helyzetben is vannak, hiszen egy olyan szabályt kellett létrehozniuk, amely lehetővé teszi a stigmatizáltak bevonását a döntéshozásba, de a szabály létrehozásának döntéshozási folyamatában erre még csak kísérletet sem tettek. Zárták a kört, a döntéshozók csak egymásra figyeltek, illetve a játékmesterekre. Tizenhárom esetben maradt fenn folyamatosan a kontaktus a stigmatizált személyekkel annak ellenére is, hogy a játékmesterek ezt igyekeztek megakadályozni. A kontaktus a pusztán kitekintésen, szemkontaktuson át a véleménykérésig változó módon fordult elő. Végül öt esetben együttműködés is megvalósult a döntéshozók és a stigmatizáltak között azzal, hogy közösen fogalmazták meg a szabályt, amiről aztán a döntéshozók szavaztak.

A 32 tesztcsoportból ötben (összesen 13) észrevehető fogyatékossgal rendelkező tesztelő vett részt, ami első ránézésre a tudatlanság fátyla feltétel létrehozásának lehetőségét akadályozta, azonban a játékosok a játékba kerülés előtt, illetve a döntéshozók kiválasztási folyamatában nem voltak tisztában azzal, hogy a játék a fogyatékossgáról fog szólni, emellett a döntéshozók közé többször kerültek be fogyatékossgal élő játékosok is. A „láthatatlan fogyatékossgal élő személyek” három kivételtől eltekintve csak az érzékenyítő lezárásban nyíltak meg és vallották be, hogy fogyatékos emberként a való életben pontosan olyan helyzeteket éltek át, amelyeket a játék során létrehoztunk. Viszont a csoportok többségében megnyíltak ezek a résztvevők, és számos történetet osztottak meg arról, hogy fogyatékossguk miatt korábban milyen igazságtalanságok, sérelmek érték őket. Többen jelezték azt is, hogy a játék keretében beszéltek először nyíltan fogyatékossgukról.

A tesztek eredményei alapján 1. a rawlsiánus racionális önértékkövetést kiigazító tudatlanság fátyla feltétel kevésbé járul hozzá a fogyatékossgal élő személyek egyenlő részvételének biztosításához, mint a nussbaumi emberi adottságokat, kapcsolatokat, társadalmi sokszínűséget figyelembe vevő megoldás. Emellett 2. a diszkrimináló rendszer fenntartásának, megkérdőjelezésének, illetve lebontásának igenis lehetnek objektív feltételei, mint a demográfiai sokszínűség, amely a helyzet megértését és a közös feladat megoldását számos különböző látásmóddal gyarapíthatja, és az erős csoportkohézió, amely megalapozza a közösségi érdekérvényesítést, akár egy rendszerrel szemben is.

Tudományfilozófiai feltételek

Vajon a teszteredmények mennyire képesek lefedni, igazolni Rawls vagy akár Nussbaum állításait? A Duhem–Quine-tétel arra hívja fel a figyelmet, hogy az elmélet és a gyakorlat egymásnak nem teljesen megfeleltethető. Ennélfogva fel kellett tennem a kérdést, hogy vajon a rawlsi tudatlanság fátyla elv egy kísérlet keretében a gyakorlatba ültethető-e egyáltalán, s nem csupán a körülmények véletlen egybeesése magyarázza megállapításaimat a kísérlet vélt eredményeiről, mint ahogyan arra a Gettier-probléma is rámutat.

A Duhem–Quine-tétel

A kritikai realizmus szerint az emberi észlelés és a külvilág közötti közvetlen kapcsolat nem áll fenn, az észlelés tartalmát csak közvetett módon, modellek, analógiák segítségével érthetjük meg. A tétel kiindulópontja az, hogy az elméleti feltevéseket, állításokat kísérlettel lehet leellenőrizni. Azonban az elméletek, mint ahogyan Rawls *eredeti helyzete* is, komplex állításokból állnak össze. Az állítások közül vannak lényegesebbek – ezek a kritikus hipotézisek – és kevésbé lényegesek – a járulékos hipotézisek. Ha a kritikus hipotézist a kísérlet nem igazolja, az elmélet megdől, azonban ha csak a járulékos hipotézis nem igazolódik be, az elmélet, módosított formában ugyan, de tovább élhet (Quine, 1999: 87; McGarth, 2002: 98). A kérdés az, így ebben az esetben, hogy Rawls *eredeti helyzetéből* mit tekinthetünk kritikus hipotézisnek, és mit járulékos hipotézisnek, illetve hogy a teszt eredményei alapján melyikről állapíthatjuk meg, hogy igazoltnak tekinthető, és melyikről nem.

A rawlsi *eredeti helyzet* hipotézisei a következőkben fogalmazhatók meg: 1. Az igazságos társadalom alapja olyan elvek megfogalmazása, melyek biztosítják a javakhoz való egyenlő hozzáférést. 2. Az elvek megfogalmazói, felismerői nem ismerik saját biológiai és társadalmi jellemzőiket. 3. Kompetensek, függetlenek és önérdekkövetők.

A kísérlet során az első hipotézis egyszer sem kérdőjeleződött meg. A résztvevők, annak ellenére, hogy lépcsőzetesen megismertek egy diszkrimináló rendszerrel, a közös célként kitűzött feladatot, hogy együtt hozzanak létre egy olyan szabályt, amellyel stigmatizált társaik is megszerezhették a jogot arra, hogy közéjük üljenek, folyamatosan szem előtt tartották, és komoly erőfeszítéseket tettek megvalósításáért. Más kérdés, hogy a tesztek jelentős részében a döntéshozók egy jövőbeli, kivetített célként tekintettek erre a feltételre, amit majd egy szabály megfogalmazásával érhetnek el, s közben észre sem vették, hogy ők maguk továbbra is fenntartják az igazságtalan rendszert, hiszen a fogyatékosként stigmatizált társaikat nem vonták be a saját döntéshozási folyamatukba. Az elv valóságos teljesüléséről ezekben a tesztekben tehát az mondható el, hogy a fogyatékossgal élő személyek csak akkor léphetnek be a közös cselekvési mezőbe, ha az ép döntéshozók erre felhatalmazást adnak nekik. Így az igazságos társadalom alapját képező, mindenki számára elérhető szabályalkotás a tesztcsoportoknak ennél a részénél csak felismerésként jelent meg. A másik részénél azonban kisebb-nagyobb mértékben, de a gyakorlatban is létrejött. Lényeges kérdés itt, hogy az eltérő végkimenetelt milyen feltételek alakították. A nyelv, a kor, a nem, az iskolázottság külön-külön nem, minél nagyobb diverzitásuk azonban befolyásolta a diszkrimináló viselkedés csökkenését, ugyanígy a csoporton belüli erős kohézió. A tesztek során az nem derült ki, hogy a döntéshozók saját biológiai és társadalmi jellemzőik ismeretének hiányában hogyan cselekedtek volna, az viszont igen, hogy a diverzitás, amely a különböző szempontok közreadásával a közös tudást erősítette, valamint saját pozíciójuk és a stigmatizáltak helyzetének megismerése az igazságosabb társadalom létrehozásának közös igényét hozta magával. Vagyis a harmadik hipotézis megdőlt: a döntéshozók nem voltak kompetensek mindaddig, amíg meg nem ismerték saját és társaik körülményeit. Addig az igazságos társadalom létrehozásához szükséges szabályt hiába kérték tőlük a játékmesterek. Cselekvésük során már nem voltak függetlenek, mert a kitűzött feladat teljesítésének vágya, illetve kényszere, a többiek viselkedése, a stigmatizáltak iránt érzett empátia, esetlegesen egyéb személyes

érintettségük külső és belső függőséget alakítottak ki bennük, s az önérdekkövetés, vagyis a feladat végrehajtása is egy sokkal komplexebb értelmezési keretbe ágyazódott annál, hogy elkülönítve vizsgálható legyen. Az első hipotézis csak részben igazolódott, a második ellenőrzése nem volt sikeres, míg a harmadik megdőlt.

Önállóan vagy kis rásegítéssel mindegyik teszt esetében létrejött egy olyan megállapodás, amely egy igazságosabb társadalom feltételeit előírányozó szabályt alkotott meg. Ez azonban nem feltétlenül csak a Rawls következtetése szerinti maximin elv alapján történt. A döntéshozók általában két stratégiát követtek: vagy a konkrét ismereteikre támaszkodva igyekeztek felsorakoztatni azoknak a többletjogosultságoknak a minél szélesebb körét, amelyekkel a fogyatékossgal élő személyek hátránya kompenzálható, és ebből a törekvésből volt több; vagy olyan általánosabb szabályt hoztak, amely nem zárja ki a döntéshozásból azokat sem, akik nem felelnek meg az olvasás, a véleménynyilvánítás vagy a szavazás kritériumainak. Ez utóbbiak kevésbé voltak átgondoltak, azonban a céljuk egy egyenlőségen alapuló társadalmi szabályozás létrehozása volt. Quine kritikus hipotézisének valójában csak az első hipotézis felelt meg, részlegesen, ami Rawls elméletének átértelmezéséhez, kijavításához vezethet.

Ehhez kapcsolódik Quine függőségi tétele, mely szerint egymásnak ellentmondó elméletek is kapcsolódhatnak ugyanazon kísérleti teszteléshez. Az ismeretszociológiában találkozunk a függőségi tétel alkalmazásával, amikor az elméletek létrejöttének vagy viták kialakulásának társadalmi kontextusát is megvizsgálják. Ezért ütköztettem Rawls és Nussbaum állításait, hogy megtudjam, melyeket támasztják inkább alá a tesztcsoportok. Nussbaum (2006) veti fel, hogy ha az *eredeti helyzetben* az igazságos társadalmat megalapozó elvek megalkotóiból hiányzik a fogyatékossgal mint olyan ismerete, hiszen a tudatlanság fátyla alatt erre nincs lehetőség, akkor ezt a szempontot egyáltalán nem fogják figyelembe venni az igazságos társadalom szabályainak létrehozásakor. Pedig születésünkkor, de életünk során is válhat bárki közülünk fogyatékossgal élővé, ugyanakkor a fogyatékossgok fajtái és azok mértéke eltérő módokon jelentkezik, és eltérő akadályokat gördít a társadalmi együttműködésben szerepet vállalni kívánó fogyatékossgal élő személyek elé.

E gondolatokat a következőképpen építettem be a játékba: a játék eleve nem egy neutrális helyzetből indul, hanem megkülönbözteti egymástól az egyenlő feltételekkel induló döntéshozókat és a hozzájuk képest hátrányból induló fogyatékossgal élő résztvevőket, akiknek a sorsa a döntéshozókon múlik. Közülük már a játékba való bekerülés folyamatában kizártunk néhányat, illetve az elnyert helyek sem voltak garantáltak, mert a játék közben is kiesnek résztvevők. Mindeközben a fogyatékossgal három különböző fajtáját ismerték meg a döntéshozók. A tudatlanság fátylát stimuláló kezdeti helyzet után, amikor a döntéshozók még nem tudtak arról, hogy milyen megmérettetés alapján nyerték el helyüket az asztalnál, és nem is nagyon tudtak mit kezdeni a helyzettel, ám a Nussbaum által hangsúlyozott felelősségérzet jelenléte gyorsan elindította a beszélgetéseket és a véleményformálást.

Nussbaum alapján feltételeztem azt is, hogy a kizárt résztvevők idővel fel fogják adni annak lehetőségét, hogy aktív szerepet kaphassanak a döntéshozásban, és passzív szemlélőivé válnak a folyamatnak. Ez azoknál a csoportoknál teljesült is, ahol az ő majdani bevonásukra irányuló, mégis a szabályalkotás folyamatából őket teljesen kizáró viselkedést mutattak.

Rawls (1993, 18–20, 2001) a fogyatékossggal kapcsolatos kritikák hatására többször módosított az *eredeti helyzeten*, egyre inkább pontosítva azt, morális képességek feltételének beiktatásával. *Eredeti helyzetének* résztvevőit nem a majdani társadalom tagjaiként, hanem annak képviselőiként írta le, akik képesek elképzelni nagyon különböző testi tulajdonságokat, akár a fogyatékossg állapotát is, ami lehetővé teszi a majdani társadalom majdani fogyatékos tagjainak érdekképviselését. A tesztek egy részében láthattuk, hogy a fogyatékossg ismerete önmagában nem járult hozzá a diszkrimináció azonnali felismeréséhez és feloldásához, ahhoz más feltételeknek is teljesülnie kellett, a magas fokú demográfiai heterogenitásnak és az erős csoportkohézióknak.

A Gettier-probléma

Mindeddig 32 tesztet végeztem, és igyekeztem különböző mérési kategóriák bevezetésével és vizsgálatával minél több adatot begyűjteni, mégsem állíthatom bizonyosan, hogy a rawlsi *eredeti helyzet* kísérlettel igazolható lenne. A tudatlanság fátyla helyzet a kísérlet két mozzanatában is megjelent: először, amikor a döntéshozók még egyenlő módon nem tudták, miben jobbak azoknál, akiket kizártak a játékból, illetve egy részüknél a döntéshozás folyamatában (Rawls kiegészítése alapján), amikor nem feltételezték, hogy a szabály, amit éppen alkotnak, róluk is szól. Az önérdékkövetés számos mozzanatban megjelent, mint a játékba kerülés vágya, a feladat megoldásának vágya, a kieséstől való félelem, ám ezek kevésbé nevezhetők racionális mozgató erőknek, amellet, hogy az önérdékkövetést számos tesztben felülírta a szolidaritás vagy a mások iránti felelősségérzet.

A Gettier-probléma valódi áthidalását az adhatja, ha biztosan alátámasztott ok-okozati összefüggést találók és nem csak a véletlenek sorozatos együttállásába látom bele az ok-okozati összefüggést (Gettier, 1963). Ami biztosan tudható tehát, az az, hogy az eddigi tesztekben a tudatlanság fátyla csak korlátozottan és rövid időre jött létre. Az viszont inkább csak sejthető, hogy a diszkrimináló rendszer lebontásához nem, rövid időre való fenntartásához viszont hozzájárult. A valóban egyenlő hozzáférésű társadalmi részvétel kívánalmának megfogalmazásához a „döntéshozóknak” többletinformációra volt szükségük. A racionális önérdékkövetés tiszta formájának megjelenését gátolta a csoportdinamika (az eltérő dominanciájú résztvevők, a domináns résztvevők eltérő száma csoportonként, a csoportnyomás, a csoportkohézió), mely, ha a tudatlanság fátyla elvet követve a demográfiai jellemzőket nem is vesszük figyelembe, még megmarad, mint minden többszereplős megállapodás alakítója. Ha a rawlsi igazságosságelmélet nem is foglalkozik vele, a kísérlet során kiderült, hogy a tesztcsoportok döntéshozási folyamatában jelentős szerepet játszott. A csoportdinamika összetettsége azonban szintén gátolja egy biztos alapokon nyugvó összefüggés-láncolat megfogalmazását.

Összeegyeztethetőség

A gyakorlati tesztelés során Rawls potens, racionális önérdékkövetője nem jelent meg. Helyette a rendszer és a többség nyomásának kitett közösségi és egyéni viselkedés tanulmányozására nyílt lehetőség. Mégis a két igazságosságelmélet

összevetésében a kísérlet eredményei több hipotézis ellenőrzését tették lehetővé, s ezen túlmenően is számos többletinformációt szolgáltatott, emellett mindkét elmélet megfelelő értelmező keretet biztosított a kísérletben részt vevők számára a saját fogyatékkal kapcsolatos elképzeléseik, félelmeik tisztázására. A gyakorlati tesztelés a „Hozzuk vissza őket!” játékban az igazságosság rawlsi és nussbaumi elméleteinek összevetése miatt különleges. A két, egymással versengő elméletben képes volt bemutatni az elméletek egészének, illetve részelemeinek relevanciáját, hangsúlyokat szolgáltatott a két elmélet vitájának érvkészletéhez, Nussbaum elméletének alátámasztásával Rawls elméletével szemben.

Összegzés

Mindezek után állíthatjuk-e, hogy az *eredeti helyzet* rawlsiánus univerzalista megközelítése diszkriminál? Semmiképpen sem. Azonban ennek ellenkezője sem állítható róla, gyakorlati tesztelés után, hiszen a kísérlet nem volt képes előidézni olyan körülményeket, melyekben a résztvevőkben megfogalmazódott volna az igazságos társadalom létrehozásának gondolata, igénye, még azelőtt, hogy saját pozíciójuk, felhatalmazásuk, illetve a kizárások okáról tudomást szereztek volna. Tehát a tudatlanság fátyla feltétel csak korlátozottan hozható létre, és nem hoz mérhető eredményt. Ellenben a nussbaumi következményelvű elmélet, mely a külső környezet felelősségérzetének megjelenését és a társadalmi integráció aktív előkészítését feltételezte, részben igazolást nyert, azonban csak meghatározott összetételű tesztcsoportok esetében. A diszkrimináló rendszer leépítését célzó egyéni törekvések nem jártak sikerrel, a kívülről szabályozott csoportnyomás is hátráltatta az egyéni igazságosságra törekvések összekapcsolódását, és az önértékkövetés is inkább a diszkrimináló helyzet fenntartásához járult hozzá, mint az igazságos társadalom létrehozásához.

A diszkrimináló rendszer felszámolásához számos feltételnek teljesülnie kell: ahhoz, hogy egy igazságos társadalom létrejöjjön, vagyis hogy a kísérlet esetében megjelenő fogyatékos és ép résztvevők egyaránt részesülhessenek a szabályalkotói szerepkörből, szükség van a résztvevők egyéni kompetenciáinak, tudásának, hozzáértésének megteremtéséhez. Ismerniük kell a fogyatékoság fajtáit, tudniuk kell, hogy a fogyatékoság valójában miben korlátoz egy fogyatékossgal élő személyt, és miben nem, és hogy a korlátozások milyen módon, milyen feltételek teljesülése mellett mérsékelhetők, vagy akár kiiktathatók. Az önértékkövetés esetében a kísérlet alátámasztotta, hogy gyenge kohéziójú, demográfiailag homogénebb csoportoknál jellemzőbb, a közösségként működő, vagy heterogénebb összetételű csoportoknál viszont kevésbé. A diszkrimináció kiiktatása rendkívül nehéz, hiszen mind az erős kohéziójú, mind a heterogén közösségek létrehozása, fenntartása erőforrásigényes, ám amennyiben a fogyatékossgal élő embereket nem a társadalom passzív elemeiként, hanem kisebb-nagyobb közösségek tagjaiként fogadjuk el, akkor az önértékkövetés csökkenni fog, az igazságos társadalom létrehozásának esélyei pedig emelkedni fognak.

Kutatásetikai megjegyzések

A kettős célkitűzéssel – társadalmi érzékenyítő játék és kutatástesztelés – rendelkező foglalkozás több különböző program, rendezvény keretében került lebonyolításra. A résztvevők minden esetben előzetesen megkapták írásban a foglalkozás rövid leírását, majd a foglalkozás elején szóban ismertették velük, hogy egy diszkrimináló rendszer fenntartásának szimulációjában fognak részt venni, amely rendszer a fogyatékosságot erőteljes eszközökkel fogja stigmatizálni, s ez a foglalkozás első felében sokakban kellemetlen érzést kelthet, illetve hogy a foglalkozás második felében az érzések megfogalmazására, megosztására és feloldására irányul. A résztvevők szóban és – ahol lehetőség volt rá – írásban is beleegyezésüket adták a játékban való részvételre. Az adatfelvétel a jelenléti ívek demográfiai kérdéseinek válaszai és a játékmesterek megfigyelései alapján készült el, az adatok és a triangulációban egyeztetett mérési értékek egy kutatási adatlapra kerültek fel, majd egy összesítő kutatási jegyzőkönyvbe, amely már semmilyen személyes adatra visszavezethető információt nem tartalmazott.

Irodalomjegyzék

- Asch, A. & Fine, M. (1988). Introduction: Beyond Pedestals. In M. Fine & A. Asch (Eds.), *Women with Disabilities: Essays in Psychology, Culture, and Politics* (pp. 1–37). Temple University Press.
- Asch, S. E. (1956). Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority. *Psychological Monographs*, 70(416) 1-70. <https://doi.org/10.1037/h0093718>
- Baier, A. (1994). *Moral Prejudices: Essays on Ethics*. Harvard University Press.
- Barclay, L. (2018). *Disability with Dignity: Justice, Human Rights, and Equal Status*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351017114>
- Beaudry, J. S. (2021). *The Disabled Contract Severe Intellectual Disability, Justice and Morality*. Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/9781316591482>
- Charlton, J. (1998). *Nothing About Us Without Us: Disability, Oppression and Empowerment*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520925441>
- Clifford Simplican, S. (2015). *The Capacity Contract. Intellectual Disability and the Question of Citizenship*. University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816693979.001.0001>
- Fazekas Á. S. (2019). Befogadó tervezés a felsőoktatás oktatási, tanulási környezetében. *Fogyatékoság és Társadalom*, 2 (1), 57–75. <https://doi.org/10.31287/FT.hu.2019.1.3>
- Gettier, E. (1963). Is Justified True Belief Knowledge? *Analysis*, (23), 121–123. <https://doi.org/10.1093/analys/23.6.121>
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Maintenance of Spoiled Identity*. Prentiss Hall.
- Holst, C. (2010). Martha Nussbaum's outcome-oriented theory of justice Philosophical comments. *ARENA Working Paper* (16), 1–21.
- Johnson, D. W. & Johnson, R. T. (2009). An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning. *Educational Researcher*, 38(5), 365–379. <https://doi.org/10.3102/0013189X09339057>
- Jones, C. P. (2000). Levels of Racism: A Theoretic Framework and a Gardener's Tale. *American Journal of Public Health*, (90), 1212–1215. <https://doi.org/10.2105/AJPH.90.8.1212>
- Keller, J. M. (2009). *Motivational design for learning and performance: The ARCS model approach*. Springer Science & Business Media. <https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1250-3>
- Kittay, E. (2011). The Ethics of Care, Dependence, and Disability. *Ratio Juris*, 24(1), 49–58. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.2010.00473.x>
- Kohlberg, L. (1997). Az igazságosságra vonatkozó ítéletek hat szakasza. In Bernáth L. & Solymosi K. (Eds.), *Fejlődéslélektani olvasókönyv* (pp. 199–219). Tertia.

- Kohlberg, L., Levine, C. & Hewer, A. (1983). *Moral stages: a current formulation and a response to critics*. Karger.
- Lewin, K. & Lewin, G. W. (Eds.) (1948). *Resolving social conflicts: selected papers on group dynamics [1935-1946]*. Harper and Brothers.
- McGarth, A. E. (2002). *Tudomány és vallás*. Typotex.
- Mérei F. & Szakács F. (1975). *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mills, C. (1997). *The Racial Contract*. Cornell University Press.
- Mráz A. (2020). Disenfranchisement and the Capacity/Equality Puzzle: Why Disenfranchise Children but Not Adults Living with Cognitive Disabilities. *Moral Philosophy and Politics*, 7(2), 255–279. <https://doi.org/10.1515/mopp-2019-0054>
- Nussbaum, M. C. (2006). *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1c7zftw>
- Okin, S. M. (1989). *Justice, Gender, and the Family*. Basic Books. <https://doi.org/10.2307/1122929>
- Oliver, M. (1989). Disability and Dependency: A Creation of Industrial Societies. In L. Barton (Ed.), *Disability and Dependency* (pp. 6–22). Falmer.
- Pateman, C. (1988). *The sexual contract*. Stanford University Press.
- Puka, B. (1995). *Moral Development: A Compendium*. Garland Press.
- Putnam, R. A. (1995). "Why Not a Feminist Theory of Justice?" In M. Nussbaum & J. Glover (Eds.), *Women, Culture and Development* (pp. 298–331). Clarendon Press. <https://doi.org/10.1093/0198289642.003.0013>
- Quine, W. V. O. (1999). Az empiricizmus két dogmája. In Forrai G. & Szegedi P. (Eds.), *Tudományfilozófia Szöveggyűjtemény* (pp. 808–938.). Áron Kiadó.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674042605>
- Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. Columbia University Press.
- Rawls, J. (2001). *Justice as Fairness: A Restatement*. E. Kelly (Ed.), . Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv31xf5v0>
- Scanlon, T. M. (1973). Rawls' Theory of Justice. *University of Pennsylvania Law Review*, 121(5), 1020–1069. <https://doi.org/10.2307/3311280>
- Sisk, D. A. (1995). Simulation games as training tools. In S. M. Fowler & M. G. Mumford (Eds.), *Intercultural sourcebook: Cross-cultural training methods* (pp. 81–92). Intercultural Press.
- Swartout, W. & van Lent, M. (2003). Making a game of system design. *Communications of the ACM*, 46(7), 32–39. <https://doi.org/10.1145/792704.792727>
- Tóth, J. Z. (2005). John Rawls igazságosságelmélete. *Jogelméleti Szemle*, (1). <https://jesz.ajk.elte.hu/tothj212.html>